Arabic Literature Criticism (2026, 17, 1/32: 20-42) ISSN: 2588-7491

The Significations of "*Thumma*" between the Literal and the Metaphorical: A Reading in Al-Zamakhshari's Method in *Al-Kashshaf*

Original Article

Received: 2025/12/09
Accepted: 2026/06/13

Akram mokhtari[1], Davoud Esmaeili[1*], Mohamad reza haji esmaeli[1]

1. Department of Quran and Hadith Science, Faculty of Theology and Ahl al-Bayt (AS), University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Extended Abstract

Background and Purposes: In the Holy Quran, the conjunctive particle "*thumma"* is one of the most frequently employed conjunctions, yet it does not function merely as a grammatical device for linking sentences. Rather, it has been elevated to an expressive and artistic element capable of conveying the profound and multidimensional concepts of divine revelation. Mahmud ibn Umar al-Zamakhshari, the renowned Mutazilite exegete and author of the rhetorically oriented commentary *Al-Kashshaf an Haqaiq al-Tanzil*, examined the various dimensions of this particle through a profound and analytical approach. His rhetorical perspective on the Quran, which established him as a pioneer in this field, led him to regard *thumma* not merely as a syntactic connector but as an artistic instrument in service of expressing divine knowledge.

Methodology: This study employs content analysis and a systematic review of *al-Kashshaf* to explore Zamakhshari's viewpoints, demonstrating that he categorizes the meanings of *thumma* within a coherent framework into two principal groups: "literal" (*ḥaqiqi*) and "metaphorical" (*majazi*).

Results and Discussion: An examination of the occurrences of *thumma* in *al-Kashshaf* demonstrates that al-Zamakhshari regards its primary meaning as succession accompanied by temporal delay (*tarakhi zamani*), whereby the conjunct follows the antecedent after an interval of time. In this sense, *thumma* functions to organize temporal relations between events and indicates their sequential and gradual occurrence, as can be clearly observed in certain Quranic verses describing the stages of creation and other progressive processes.

The significance of al-Zamakhshari's analysis, however, lies in the fact that he does not confine the function of *thumma* to this temporal dimension. Rather, whenever temporal delay is incompatible with the apparent meaning of a verse or with its contextual implications, he interprets the particle in light of broader rhetorical and exegetical considerations.

A study of the verses in which al-Zamakhshari explicitly discusses the meaning of *thumma* reveals that he distinguishes between its literal and figurative usages on the basis of whether temporal delay can plausibly be intended. Accordingly, the figurative significations of *thumma* in *al-Kashshaf* may be classified into two broad categories. The first comprises usages based on semantic and hierarchical delay (*tarakhi manawi wa rutbi*), in which the notion of distance is transferred from the realm of time to that of meaning, rank, and value. Such usages include delay in state or condition, distinction, superiority, glorification, remoteness, distancing, and various forms of improbability (*istibad*). In these contexts, *thumma* may emphasize the superiority and nobility of the second element, its greater intensity and remarkable nature, or its distance from what would normally be expected.

The second category consists of usages grounded in contextual and argumentative functions, the most prominent of which are the removal of possible misconceptions and the indication of consequence or outcome. In such cases, *thumma* guides the reader's understanding either by preventing an erroneous interpretation or by leading the audience from a premise to its logical conclusion. Thus, al-Zamakhshari does not regard the figurative significations of *thumma* as independent of its original meaning; rather, he considers them all to be manifestations of the transfer of the concept of *tarakhi* from the domain of temporal succession to the domains of meaning, rank, and rhetorical function. From the perspective of rhetorical function, al-Zamakhshari's analysis demonstrates that *thumma* in the Quran serves as a device for emphasis, foregrounding, regulating the rhythm of discourse, and guiding the audience toward deeper reflection and a more comprehensive understanding of the layers of meaning embedded in the text. By creating deliberate and carefully structured pauses, this particle allows the reader or listener to fully absorb the meaning of the first statement before proceeding to the subsequent one, which often contains a more significant point or a decisive conclusion. This linguistic artistry contributes substantially to the conciseness, eloquence, and rhetorical inimitability (*ijaz bayani*) of the Quranic discourse.

Although some of al-Zamakhshari's specific interpretations in this regard—particularly those that may have been influenced by his Mutazili theological orientation—remain open to discussion and critique, many of his insights and innovative considerations are highly valuable for uncovering the deeper semantic layers of the Quran and illuminating its artistic and rhetorical dimensions. More broadly, his analyses clearly demonstrate how even the smallest elements of Quranic language, including a seemingly simple conjunction such as *thumma*, can convey profound meanings and embody remarkably subtle rhetorical functions. His examination of this particle thus reveals the intricate relationship between linguistic form, contextual meaning, and rhetorical purpose in the Quranic text.

Conclusion: This perspective opens new horizons in the study of Quranic rhetoric and more precisely clarifies with greater precision the role of *thumma* as one of the key and active elements in the expressive system of revelation. It may therefore be concluded that *thumma* in the Holy Quran encompasses a spectrum of both literal and metaphorical meanings and significations, and that sustained attention to its rhetorical subtleties enables a more accurate understanding of the context and message of the verses. Through his exceptional rhetorical and linguistic precision, al-Zamakhshari has made a significant contribution to elucidating these layers of meaning.

Keywords: Holy Quran, Conjunction "*thumma*", al-Zamakhshari, Tafsir *al-Kashshaf.*

How to cite this article: mokhtari, A., Esmaeili, D., & haji esmaeli, M. (2026). The Significations of "Thumma" between the Literal and the Metaphorical: A Reading in Al-Zamakhshari's Method in *Al-Kashshaf*. *Arabic Literature Criticism*, *17*(1), 20-42.

***Corresponding Author Email Address** : d.esmaely@theo.ui.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2026.242718.1436

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

دراسات في نقد الأدب العربي (١٤٤٧، ١٧، ٣٢/١، ٢٠-٤٢)

الترقيم الدولي الموحد الإلكتروني: ٧٤٩١-٢٥٨٨

دلالات ثُمَّ بين الحقيقة والمجاز: قراءة في منهج الزمخشري في الكشاف

المقالة الأصيلة

تاريخ الاستلام: ١٤٤٧/٠٦/١٨

تاريخ القبول: ١٤٤٧/١٢/٢٧

أكرم مختاري[١]، داوود إسماعيلي[١*]، محمدرضا الحاج الإسماعيلي[١]

١. قسم علوم القرآن والحديث. جامعة أصفهان. كلية الإلهيات ومعارف أهل البيت (ع). قسم علوم القرآن والحديث. أصفهان، إيران.

الاستناد إلى هذا المقال:

مختاري، أكرم، إسماعيلي، داوود و الحاج الإسماعيلي، محمدرضا (١٤٤٨). دلالات ثُمَّ بين الحقيقة والمجاز: قراءة في منهج الزمخشري في الكشاف. دراسات في نقد الأدب العربي، ١٧(٣٢)، ٢٠-٤٢.

الملخص المبسوط

بيان المسئلة والهدف: في القرآن الكريم، يتجاوز حرف العطف «ثُمَّ» - بصفته أحد أكثر أدوات الربط تكراراً - كونه مجرد أداة نحوية، ليصبح عنصراً بيانياً وفنياً قادراً على نقل المفاهيم العميقة والمتعددة الطبقات والحكيمة للوحي الإلهي. وقد تناول المفسر المعتزلي البارز محمود بن عمر الزمخشري (٤٦٧-٥٣٨ هـ) - صاحب التفسير البلاغي المحوري «الكشاف عن حقائق التنزيل» - دراسة أبعاد هذا الحرف المختلفة بنظرة تحليلية عميقة. إن النظرة البلاغية التي يتبناها الزمخشري، والتي تضعُه في صفوف الرواد في هذا المجال، جعلته يعتبر «ثُمَّ» أداة فنية في خدمة التعبير عن المعارف الوحيانية و شرحها، وليس مجرد رابط نحوي. لذا، يهدف هذا البحث إلى الكشف عن كيفية تحول عنصر لغوي بسيط إلى أداة معقدة لتوليد المعنى، وإبراز أهمية المنظور البلاغي في فهم الطبقات الخفية للقرآن، من خلال تحليل منهجي لآراء الزمخشري.

المنهجيّة: يعتمد هذا البحث على منهج تحليل المحتوى مع اتباع نهج وصفي-تحليلي، وذلك لإعادة القراءة المنهجية لآراء الزمخشري في تفسير «الكشاف». إن تتبع واستخراج آرائه في المواضع القرآنية المختلفة يُظهر أن الزمخشري يصنف معاني ودلالات «ثُمَّ» ضمن إطار متماسك وثنائي، أي «المعاني الحقيقية» و«المعاني المجازية». وتمنح هذه المنهجية البحث الحالي القدرة ليس فقط على تصنيف الآراء التفسيرية للزمخشري، بل أيضاً على الكشف عن العلاقة المنطقية بين هذا التصنيف ورؤيته الشاملة للقرآن كنظام تعبيري معجز.

المناقشة والتحليل: من وجهة نظر الزمخشري، تدل «ثُمَّ» في معناها الحقيقي على التراخي والمسافة الزمنية المحضة بين حدثين أو جزأين مرتبطين. على هذا المستوى، يعبر هذا الحرف عن التأخير والتسلسل الموضوعي في سلسلة الأحداث. وتعد الآيات التي تصف المراحل التدريجية للخلق، كتلك المتعلقة بخلق السماوات والأرض، نموذجاً سامياً لهذا الاستخدام. ففي هذه الحالات، يكون «ثُمَّ» مُنظِّماً للعلاقات الزمنية الواضحة والمباشرة، وعاكساً للنظام والتدرج في الفعل الإلهي.

ولكن، يظهر عبقرية ودقة التحليل الزمخشري بأبهى صورة في استكشافه لعالم المعاني المجازية لـــ«ثُمَّ». فحسب رأيه، يتخطى نطاق عمل هذا الحرف على هذا المستوى حدود الزمن ليمتد إلى المجالات الروحية والبلاغية وحتى الكلامية-التفسيرية. ويعدد الزمخشري بدقة ملحوظة سبع وظائف مجازية رئيسة لـــ«ثُمَّ»، تشهد كل منها على براعة التعبير القرآني وثراء المعنى في بنيته الظاهرية: التراخي في الحال أو المرتبة: في هذه الوظيفة، لا تشير «ثُمَّ» إلى المسافة الزمنية، بل إلى الاختلاف في الدرجات أو المراتب أو الكيفيات المعنوية بين أمرين. فعلى سبيل المثال، في وصف الثواب الأخروي، يمكن أن تشير إلى الأفضلية والتفاضل بين درجة وأخرى من رضوان الله. الاختلاف والتفاضل الماهوي: هنا تشير «ثُمَّ» إلى التمايز النوعي والجوهري بين مفهومين مرتبطين. فهي قد تُظهر الاختلاف الجذري بين الإيمان والكفر، أو العلم والجهل، وليس مجرد تسلسلهما. دلالة الأفضلية والتعظيم: في هذه الحالة، يُستخدم الحرف المذكور للتعبير عن الأفضلية الواضحة لمفهوم على آخر، أو لتكريم وتعظيم أمر ما، مما يحمل دلالة قيمية إيجابية. التباعد المعنوي والمفهومي: تشير «ثُمَّ» في هذه الوظيفة إلى المسافة والتباعد العميق وغير القابل للعبور بين ظاهرتين أو حقيقتين متضادتين، كالهوة الشاسعة بين الجنة والنار، أو الهداية والضلال. دفع التوهم والرد على الشبهة: هذه إحدى أرقى الوظائف. فـــ «ثُمَّ» هنا، وبخلق وقفة بلاغية محسوبة قبل متابعة الكلام، ترفض بشكل غير مباشر ظناً خاطئاً أو تساؤلاً محتملاً قد يتبادر إلى ذهن المخاطب، مما يمهد الطريق لتلقي المفهوم التالي بشكل صحيح. الاستبعاد التوبيخي والتكذيبي: في هذا السياق، تُستخدم «ثُمَّ» مع نبرة خاصة، للتعبير عن الإنكار الشديد وتقبيح وتوبيخ اعتقاد أو ادعاء خاطئ، مما يحمل حمولة عاطفية شديدة. الدلالة على النتيجة أو الرسالة النهائية: في هذه الوظيفة، تحدد «ثُمَّ» نقطة التحول أو الخاتمة أو النتيجة النهائية لاستدلال أو وصف، وتوجه المخاطب نحو الرسالة الرئيسة والغائية للآية.

من منظور الوظائف البلاغية الكبرى، يبين تحليل الزمخشري أن «ثُمَّ» في الجهاز التعبيري للقرآن هو أداة لتسليط الضوء، خلق التأكيد، تنظيم إيقاع الكلام ونغمته، والأهم من ذلك، توجيه عقل ووجدان المتلقي نحو التأمل والفهم الأعمق لطبقات المعنى. فمن خلال خلق وقفات محسوبة وإثارة التوقع، تمنح هذه الأداة المتلقي فرصة لهضم معنى القضية أو المشهد الأول بشكل كامل، والاستعداد لتلقي القضية أو المشهد التالي - الذي يحمل في الغالب نقطة أكثر أهمية، أو نتيجة أكثر حسمًا، أو تناقضًا أكثر وضوحًا. وهذا الإبداع اللغوي يساهم بشكل لا ينكر في تحقيق الإيجاز والإعجاز البياني للقرآن، ويُظهر أن لا عنصر في هذا الكتاب السماوي عشوائي أو زائد.

الإنجازات: على الرغم من أن بعض التفسيرات الخاصة للزمخشري، خاصة تلك التي قد تحمل تأثيراً لمذهبه المعتزلي، كانت دائماً موضع نقاش ونقد من قبل أهل الاختصاص، إلا أن العديد من ابتكاراته وملاحظاته الدقيقة وبراعته في كشف الطبقات الخفية للمعنى وإبراز الجوانب الفنية والبلاغية للقرآن، كانت بلا شك موصلةً للمعنى، مبتكرةً ومُلهمة. تثبت تحليلاته بوضوح كيف يمكن لأصغر وأبسط مكونات لغة القرآن، مثل حرف عطف، أن تحمل أعمق المعاني، وأدق النقاط البلاغية، وأكثر الدلالات المعرفية دقة.

يفتح هذا المنظور التحليلي آفاقاً جديدة في دراسات بلاغة القرآن، ويوضح دور «ثُمَّ» كأحد العناصر الرئيسة والديناميكية والفعالة في الشبكة المعقدة للنظام البياني للوحي، بشكل علمي ومنظم. وبناءً على ذلك، يمكن الاستنتاج أن «ثُمَّ» في القرآن الكريم تتمتع بطيف واسع من المعاني الحقيقية والمجازية، وأن الالتفات المنهجي إلى دقائقها البلاغية هو مفتاح لفهم أدق وأكثر ديناميكية وشمولية لسياق الآيات وبنيتها ورسالتها النهائية. ولا شك أن الزمخشري، بحساسيته البلاغية ورؤيته اللغوية النادرة، قد قدّم إسهامًا خالدًا ومهمًا في توضيح هذه الطبقات الدلالية وإظهار البعد الفني لإعجاز القرآن.

الكلمات المفتاحيّة: القرآن الكريم، حرف العطف «ثُمَّ»، الزمخشري، تفسير الكشاف.

***Corresponding Author Email Address:** d.esmaely@theo.ui.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2026.242718.1436

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

پژوهشنامهٔ نقد ادب عربی (۱۴۰۵، ۱۷، ۳۲/۱: ۲۰-۴۲)

شاپا: ۷۴۹۱-۲۵۸۸

دلالت‌های «ثُمَّ» میان حقیقت و مجاز: خوانشی در روش زمخشری در *الکشاف*

مقالهٔ پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۳

اکرم مختاری[۱]، داوود اسماعیلی[۱*]، محمدرضا حاجی اسماعیلی[۱]

۱. گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکدهٔ الهیات و معارف اهل بیت(ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

چکیدهٔ مبسوط

بیان مسئله و هدف: در قرآن کریم، حرف «ثُمَّ» که از پرتکرارترین ادات عطف به شمار می‌رود تنها ابزاری دستوری برای پیوند جملات نیست، بلکه به عنصری بیانی و هنری ارتقا یافته که قابلیت انتقال مفاهیم عمیق و چندبعدی وحی را داراست. محمود بن عمر الزمخشري (۴۶۷-۵۳۸ ق)، مفسر نام‌دار معتزلی و صاحب تفسیر بلاغی‌محور الکشاف عن حقائق التنزیل، با رویکردی ژرف‌نگرانه و تحلیلی، به بررسی ابعاد گوناگون این حرف پرداخته است. نگاه بلاغی او به قرآن، که او را در زمرهٔ پیشگامان این عرصه قرار داده است، موجب شده ثُمَّ را نه صرفاً رابط نحوی بلکه ابزاری هنری در خدمت بیان معارف وحیانی تلقی کند.

روش‌شناسی: این پژوهش، با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا و بازخوانی نظام‌مند تفسیر الکشاف، به کاوش در دیدگاه‌های زمخشری می‌پردازد و نشان می‌دهد که او معانی ثُمَّ را در چارچوبی منسجم و در دو گروه اصلی حقیقی و مجازی دسته‌بندی می‌کند.

بحث و تحلیل: بررسی کاربردهای ثُمَّ در الکشاف نشان می‌دهد که زمخشری معنای حقیقی این حرف را همان ترتیب همراه با تراخی زمانی می‌داند؛ به این معنا که معطوف پس از معطوفٌ‌علیه و با فاصله‌ای زمانی تحقق می‌یابد. در این سطح، ثُمَّ وظیفهٔ تنظیم روابط زمانی میان رخدادها را بر عهده دارد و بر توالی و تدریج وقوع آن‌ها دلالت می‌کند؛ چنان‌که در برخی آیات مربوط به مراحل آفرینش یا توصیف فرایندهای تدریجی، این معنا به‌روشنی مشاهده می‌شود. بااین‌حال، اهمیت تحلیل‌های زمخشری در آن است که او دلالت ثُمَّ را به این سطح محدود نمی‌کند و در مواردی که تراخی زمانی با ظاهر آیه یا مقتضای سیاق سازگار نبا شد، آن را بر معانی بلاغی و تفسیری حمل می‌کند.

مطالعهٔ مواردی که زمخشری به تبیین معنای ثُمَّ پرداخته است نشان می‌دهد که او میان معنای حقیقی و مجازی این حرف بر اساس امکان یا عدم امکان ارادهٔ تراخی زمانی تمایز قائل می‌شود؛ ازاین‌رو، دلالت‌های مجازی ثُمَّ در الکشاف را می‌توان در دو دستهٔ کلی جای داد: دستهٔ نخست، دلالت‌های مبتنی بر تراخی معنوی و رتبی که در آن‌ها مفهوم فاصله از حوزهٔ زمان به حوزهٔ معنا و منزلت منتقل می‌شود. معانی‌ای چون تراخی در حال، تفاوت، تفاضل، تعظیم، بُعد، تباعد و استبعاد در این گروه قرار می‌گیرند و همگی بر نوعی فاصلهٔ رتبی، ارزشی یا معنوی میان دو امر دلالت دارند. در این کاربردها، ثُمَّ گاه بر برتری و شرافت امر دوم، گاه بر شدت و شگفتی آن، و گاه بر دوری و ناسازگاری آن با مقتضای انتظار تأکید می‌کند. دستهٔ دوم، دلالت‌های مبتنی بر کارکردهای سیاقی و استدلالی است که مهم‌ترین مصادیق آن دفع توهم و بیان نتیجه است. در این موارد، ثُمَّ نقش هدایت فهم مخاطب را بر عهده دارد؛ به این معنا که یا از شکل‌گیری برداشتی نادرست جلوگیری می‌کند یا ذهن مخاطب را از مقدمه به نتیجه و پیامد آن منتقل می‌سازد. بر این اساس، می‌توان گفت زمخشری معانی مجازی ثُمَّ را معانی مستقل از معنای اصلی آن نمی‌داند، بلکه همهٔ آن‌ها را جلوه‌هایی از انتقال مفهوم تراخی از حوزهٔ زمان به حوزهٔ معنا، رتبه و کارکردهای بلاغی تلقی می‌کند.

از منظر کارکردهای بلاغی، تحلیل زمخشری نشان می‌دهد که ثُمَّ در قرآن ابزاری برای برجسته‌سازی، تأکید، تنظیم آهنگ کلام و هدایت ذهن مخاطب برای تأمل و درک بهتر لایه‌های معنایی است. این حرف، با ایجاد وقفه‌های حساب‌شده، به مخاطب فرصت می‌دهد تا معنای گزارهٔ اول را به‌طور کامل هضم کند و برای دریافت گزارهٔ بعدی آماده شود، که غالباً حاوی نکتهٔ مهم‌تر یا نتیجه‌ای تعیین‌کننده است. این هنرنمایی زبانی سهم بسزایی در ایجاز و اعجاز بیانی قرآن دارد.

گرچه برخی از برداشت‌های خاص زمخشری در این زمینه، به‌ویژه آنجا که ممکن است تحت تأثیر گرایش‌های معتزلی او قرار گرفته باشد، قابل مناقشه و نقد است؛ اما بسیاری از ابداعات و ریزبینی‌های او در کشف لایه‌های پنهان معنا و آشکار ساختن جنبه‌های هنری و بلاغی قرآن بسیار راه‌گشا و الهام‌بخش است. به‌طور کلی، تحلیل‌های او به‌روشنی نشان می‌دهد که چگونه کوچک‌ترین اجزای زبان قرآن، ازجمله یک حرف عطف به‌ظاهر ساده، می‌تواند حامل عمیق‌ترین معانی و ظریف‌ترین نکات بلاغی باشد.

دستاوردها: این نگاه، چشم‌انداز تازه‌ای در مطالعات بلاغت قرآنی می‌گشاید و نقش ثُمَّ را به‌عنوان یکی از عناصر کلیدی و فعال در نظام بیانی وحی به‌درستی روشن‌تر می‌سازد. از این رهگذر، می‌توان نتیجه گرفت که ثُمَّ در قرآن کریم واجد طیفی از معانی حقیقی و مجازی است و توجه به ظرایف بلاغی آن فهم دقیق‌تر سیاق و پیام آیات را ممکن می‌سازد. زمخشری، با دقت بلاغی و زبانی ویژهٔ خود، سهمی مهم در تبیین این لایه‌های معنایی داشته است.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، حرف عطف «ثُمَّ»، زمخشری، تفسیر الکشاف.

استناد به این مقاله:

مختاری، اکرم، اسماعیلی، داوود و حاجی اسماعیلی، محمدرضا (۱۴۰۵). دلالت‌های «ثُمَّ» میان حقیقت و مجاز: خوانشی در روش زمخشری در الکشاف. پژوهشنامه نقد ادب عربی، ۱۷(۳۲)، ۲۰-۴۲.

***Corresponding Author Email Address:** d.esmaely@theo.ui.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2026.242718.1436

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

۱. مقدمه

حروف در همهٔ زبان‌ها، به‌ویژه در زبان عربی و در آیات قرآن، نقش مهمی در انتقال معنا دارند؛ بااینکه نقش محوری در میان عناصر جمله ندارند، اما در هم‌نشینی با ارکان جمله، افزون‌بر یافتن معنا، مکمل معنای دیگر عناصر می‌شوند. «ثُمّ» یکی از حروفِ معانیِ پرکاربردی است که با بسامدی بیش از ۳۳۰ بار در آیات قرآن، در ساخت و قالب‌های مختلف، معانی گوناگونی یافته و معنا و مفهوم کلام را نیز متفاوت کرده است. زمخشری از مفسرانی است که ضمن تفسیر مضامین و مفاهیم آیات، به مباحث بلاغی و ادبی آن توجهی خاص داشته است؛ ازاین‌رو، تفسیر او آمیزه‌ای از مباحث بلاغی و نحوی مرتبط با آیات قرآنی است. در حقیقت، زمخشری در تفسیر الکشاف در پی کشف زیباشناختی آیات بر اساس قوانین علم نحو و بلاغت برآمده و به همین دلیل تفسیر او در زمرهٔ تفاسیر برجستهٔ ادبی قرار گرفته است. به جرئت می‌توان گفت مفسران پیش از او چنین نگاه تیزبین و عمیقی به ظرایف ادبی و بلاغی قرآن نداشته‌اند و مفسران پس از او نیز، در تفسیر آیات و مباحث ادبی و بلاغی، بسیار از او الهام گرفته‌اند. حال، با توجه به اینکه نویسندهٔ این تفسیر به جایگاه حروف در جمله و معنایی که به مضمون کلام می‌بخشند عنایت ویژه داشته است، این پژوهش بر آن است تا معانی مختلفی که وی، با توجه به سیاق، برای حرف عطف ثُمّ بیان کرده است را بررسی و تحلیل کند.

۲. پیشینهٔ پژوهش

افزون‌بر منابع بلاغی و نحوی و تفسیری که به‌صورت پراکنده پیرامون معنای حرف عطف ثُمّ سخن گفته‌اند، پژوهش‌های منسجمی نیز دربارهٔ آن صورت گرفته است. بابازاده و تک‌تبار فیروزجائی (۱۳۹۵ش)، در مقالهٔ «دلالت‌های "ثُمّ" در قرآن کریم»، پس از ذکر تعاریف حرف ثُمّ و بیان تفاوت آن با دو حرف عطف «واو» و «فاء»، به تحلیل معانی مختلف ثُمّ بر اساس دیدگاه مفسران پرداخته و علاوه‌بر معنای حقیقی، دو معنای «مجاز در استبعاد» و «مجاز در ترتیب و تراخی» را از معانی مجازی این حرف عطف برشمرده‌اند. مشکین‌فام و دهقانی نیسیانی (۱۳۹۷ش)، در مقالهٔ «بررسی شناختی شبکه معنایی حرف "ثُمّ" در قرآن کریم»، به تحلیل معنای سرنمونی ثُمّ در قرآن کریم و نیز بررسی معانی اصلی و فرعی آن با رویکرد معناشناسی شناختی پرداخته‌اند. پژوهش پیش‌رو، با بهرمندی از این پژوهش‌ها، به تبیین معنای ثمّ از منظر زمخشری در تفسیر کشاف پرداخته است.

۳. معنای حقیقی و مجازی «ثُمّ» در منابع لغوی، نحوی و بلاغی

تعیین معنای حقیقی و مجازی ثُمّ منوط به شناخت معنای وضعی آن در منابع لغوی و نحوی است؛ زیرا کاربردهای

مجازی این حرف، در تحلیل‌های بلاغی و تفسیری، بر پایهٔ عدول از معنای اصلی آن شکل می‌گیرد؛ ازاین‌رو، پیش از بررسی دیدگاه زمخشری، لازم است معنای اصلی ثُمّ در آثار لغویان و نحویان تبیین شود.

۳-۱. معنای حقیقی «ثُم»

لغویان ثُمّ را از حروف عطفی دانسته‌اند که بر ترتیب همراه با تراخی و مهلت دلالت می‌کند. جوهری آن را نشانهٔ عطفی می‌داند که وقوع معطوف را پس از معطوفٌ‌علیه و با فاصلهٔ زمانی می‌رساند (الجوهري، ۱۴۰۷ش، ج ۵، ص ۱۸۸۳). راغب اصفهانی (۱۴۱۲ق، ص ۱۷۶) نیز معتقد است ثُمّ بر نوعی تأخیر و فاصله میان دو امر دلالت دارد؛ خواه این فاصله زمانی، رتبی یا وضعی باشد. همچنین، فیروزآبادی (۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۸۰۲) از تشریک در حکم، ترتیب و مهلت به‌عنوان مهم‌ترین دلالت‌های این حرف یاد کرده است؛ بنابراین، از منظر لغویان، معنای حقیقی ثُمّ همان عطف همراه با ترتیب و تراخی است؛ به‌گونه‌ای که تحقق معطوف پس از معطوفٌ‌علیه و با فاصله‌ای از آن فهمیده می‌شود.

نحویان نیز، با وجود اختلاف در تحلیل برخی جزئیات، در اصل دلالت ثُمّ بر ترتیب و تراخی اتفاق‌نظر دارند. زجاج (۱۹۸۸م، ج ۱، ص ۱۰۵)، ابن جنی (۲۰۱۰م، ص ۲۵) و استرآبادی (۱۹۹۶م، ج ۴، ص ۳۸۹) تراخی و فاصلهٔ زمانی را مهم‌ترین مؤلفهٔ معنایی این حرف دانسته‌اند. در مقابل، مبرد (۱۹۹۸م، ص ۱۴۸)، زمخشری (۱۹۹۳م، ص ۱۲۹)، ابن حاجب (۱۴۳۱ق، ص۵۳) و ابن مالک (د ت، ص۳۶) ترتیب را معنایی مشترک میان فاء و ثُمّ دانسته و تراخی را وجه تمایز ثُمّ از دیگر حروف عطف معرفی کرده‌اند. افزون‌بر این، سیبویه (۱۹۸۸م، ج۱، ص ۴۳۸) و ابن هشام (۲۰۰۹م، ج ۱ ص ۱۶۸) تشریک، ترتیب و تراخی را از ارکان معنایی ثُمّ برشمرده‌اند؛ با این تفاوت که سیبویه تشریک را ناظر به اعراب می‌داند، درحالی‌که ابن هشام آن را هم در اعراب و هم در حکم جاری دانسته است.

۳-۲. معیار و مصادیق معنای مجازی «ثُمّ»

بلاغیان و نحویان بر این باورند که ثُمّ در اصل برای افادهٔ ترتیب همراه با تراخی وضع شده است؛ ازاین‌رو، هرگاه قرینه‌ای بر عدم ارادهٔ تراخی زمانی وجود داشته باشد، استعمال این حرف از معنای حقیقی به حوزهٔ دلالت‌های مجازی منتقل می‌شود. مهم‌ترین معیار تشخیص این انتقال آن است که میان معطوف و معطوفٌ‌علیه فاصله زمانی واقعی قابل اراده نباشد یا سیاق کلام نشان دهد که مقصود بیان تفاوت در مرتبه، اهمیت، منزلت یا تأثیر است، نه ترتیب زمانی. در چنین مواردی، ثُمّ برای افادهٔ تراخی رتبی، معنوی یا دیگر اغراض بلاغی به کار می‌رود (الزمخشري، ۱۹۹۳م، ص ۱۲۹؛ الفيومي، ۱۴۲۸ق، ج ۲، ص ۸۴؛ ابن هشام، ۲۰۰۹م، ج ۱، ص ۱۶۸).

در منابع بلاغی، برای کاربردهای مجازی مصادیقی همچون تراخی رتبی، تفاوت منزلت، تعظیم، استبعاد، تأکید

و جلب توجه مخاطب ذکر شده است؛ درنتیجه معنای مجازی ثُمّ را باید توسعه‌ای بلاغی از معنای اصلی آن دانست که در پرتو قرائن سیاقی برای بیان روابط رتبی و معنایی میان اجزای کلام به کار می‌رود. این مبنا چارچوبی نظری برای تحلیل دلالت‌های ثُمّ در تفسیر الکشاف فراهم می‌سازد.

۴. تحلیل کاربردهای حقیقی و دلالت‌های مجازی «ثُمّ» از نگاه زمخشری

بررسی موارد استعمال ثُمّ در الکشاف نشان می‌دهد که زمخشری، در تفسیر این حرف، بیش از هر چیز به سیاق آیات و تناسب معنایی میان معطوف و معطوفٌ‌علیه توجه دارد. او هرگاه قرینه‌ای بر عدول از معنای متعارف ثُمّ بیابد، دلالت آن را از حوزهٔ تراخی زمانی به حوزه های رتبی، معنوی و بلاغی منتقل می‌کند. بر همین اساس، معانی مجازی استخراج‌شده از الکشاف را می‌توان در دو دستهٔ کلی جای داد: دلالت‌های مبتنی بر تراخی معنوی و رتبی و دلالت‌های مبتنی بر کارکردهای سیاقی و استدلالی. در ادامه، نخست معنای حقیقی ثُمّ از دیدگاه زمخشری و سپس مهم‌ترین دلالت‌های مجازی از دید او بررسی می‌شود.

۴-۱. معنای حقیقی «ثُمّ» از دیدگاه زمخشری

همان‌گونه که در منابع لغوی و نحوی بیان شد، معنای اصلی ثُمّ دلالت بر ترتیب همراه با تراخی است. بررسی کاربردهای این حرف در الکشاف نشان می‌دهد که زمخشری نیز همین معنا را معنای حقیقی و پیش‌فرض ثُمّ می‌داند. مؤید این دیدگاه آن است که او در بسیاری از آیات، بدون توضیحی خاص، از کنار ثُمّ عبور کرده است و تنها در مواردی به تفسیر آن پرداخته که سیاق مانعِ حمل آن بر تراخی زمانی بوده است. ازاین‌رو، سکوت زمخشری در برابر بسیاری از کاربردهای ثُمّ را می‌توان نشانهٔ پذیرش معنای متعارف و رایج آن دانست. بر این اساس، اصل در کاربردهای قرآنی ثُمّ از منظر زمخشری همان ترتیب همراه با تراخی زمانی است و دیگر دلالت‌های مطرح‌شده در الکشاف در پرتو عدول از این معنای بنیادین قابل تبیین خواهند بود.

او در یک مورد و در تفسیر آیهٔ «كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتاً فَأَحْياكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُون»(البقره: ۲۸) و چرایی قرار گرفتن دو حرف عطف فاء و ثُمّ در این آیه و نیز در پاسخ به این که چرا عطف اول به‌وسیلهٔ حرف فاء و پس از آن با ثُمّ انجام پذیرفته است به معنای حقیقی این حرف عطف اشاره می‌کند و می‌نویسد: «حیات ابتدایی انسان بدون تأخیر و بلافاصله پس از مرگ واقع می‌شود، ولی مرگ با تأخیر از حیات اتفاق می‌افتد؛ نیز، احیاء و زندگیِ دوباره به همین‌گونه با تأخیر از مرگ قرار دارد؛ و این علت باهم‌آییِ دو حرف فاء و ثُمَّ است.» (الزمخشري، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۲۲)

اما صاحب تفسیر روح البیان، با توجه به کارکرد معنایی ثُمّ، عبارتِ «ثُمَّ يُحْيِيكُمْ» را در راستای برانگیخته شدن

در قبر دانسته است و ارتباط آن با حیات بعث را غیرموجه می‌داند. او در توضیح این مطلب می‌نویسد: «ثُمّ در این باب برای تعقیب است و بر تراخی دلالت دارد و چون حیات در زمان نشور مقارن با بازگشت به‌سوی خداوند برای حساب و بدون هیچ فاصله‌ای متصل به آن است، ازاین‌رو عبارت "ثُمَّ يُحْيِيكُمْ" را اگر به معنای برانگیخته شدن از قبر بدانیم، با عبارت پایانی آیه، «ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُون»، همخوانی نخواهد داشت؛ درنتیجه، عبارت "ثُمَّ يُحْيِيكُمْ" بر عذاب و راحتی قبر دلالت دارد.» (حقی البرسوي، د ت: ج۱، ص ۹۰) طباطبائی (۱۳۹۰، ج ۱، ص ۱۱۲) نیز این عبارت را به معنای حیات برزخی دانسته و می‌نویسد: «اگر در این آیه پس از جملهٔ "ثُمَّ يُحْيِيكُمْ" فرموده بود "و الیه ترجعون"، عبارت این‌گونه معنا می‌شد که سپس شما را زنده می‌کند و به‌سویش بازمی‌گردید؛ اما با توجه به کاربرد ثُمّ به‌جای حرف عطف واو و اینکه معمولاً این کلمه در جایی به کار می‌رود که فاصله‌ای در کار باشد، باید گفت این عبارت به معنای آن است که "پس از چندی به‌سوی او باز می‌گردید" و این خود مؤید دلالت آیه بر ثبوت برزخ است.». با مقایسهٔ این آرا، به نظر می‌رسد معنای دومی که زمخشری به‌صورت تلویحی به نقش فاصله‌دار ثُمَّ اشاره کرده، با تفسیر «ثُمَّ يُحْيِيكُمْ» به حیات برزخی و قبر، سازگاری بیشتری با لفظ و سیاق آیه دارد؛ زیرا تراخی موجود در این حرف عطف بر وجود مرحله‌ای میانی، میان مرگ و قیامت، دلالت دارد که همان زنده شدن در قبر یا حیات برزخی است.

۴-۲. معانی مجازی «ثُمّ» از دیدگاه زمخشری

زمخشری در تفسیر برخی آیات، با تکیه بر قرائن سیاقی، ثُمّ را از معنای حقیقیِ ترتیب همراه با تراخی زمانی فراتر برده و برای آن دلالت‌های بلاغی و مجازی قائل شده است. از نظر او، هرگاه ارادهٔ تراخی زمانی با سیاق آیه یا مقتضای کلام سازگار نبا شد، ثُمّ بر نوعی تراخی معنوی و رتبی دلالت می‌کند. بررسی کاربردهای این حرف در الکشاف نشان می‌دهد که معانی مجازی آن همگی بر محور انتقال مفهوم فاصله و تراخی از حوزهٔ زمان به حوزهٔ معنا شکل گرفته‌اند؛ درنتیجه، می‌توان این دلالت‌ها را در دو دستهٔ کلی جای داد: الف) دلالت‌های مبتنی بر تراخی معنوی و رتبی؛ ب) دلالت‌های مبتنی بر کارکردهای سیاقی و استدلالی. در ادامه، مهم‌ترین مصادیق این دو دسته بر اساس تحلیل‌های زمخشری بررسی می‌شود.

۴-۲-۱. دلالت‌های مبتنی بر تراخی معنوی و رتبی

۴-۲-۱-۱. تراخی در حال

زمخشری، در برخی آیات، کارکرد بلاغی ثُمّ را تراخی در حال یا تدرّج رتبی دانسته است. بلاغیان نیز تصریح کرده‌اند که ثُمّ در این کاربرد برای افادهٔ تأخر در مقام و منزلت و رتبه به کار می‌رود، نه برای بیان فاصلهٔ زمانی؛ به‌گونه‌ای که

مفاد جملهٔ دوم از نظر اهمیت، کمال یا شگفتی بر جملهٔ نخست برتری دارد (السكاكي، ۱۴۲۰ق، ص ۲۰۹). بررسی کاربردهای این حرف در الکشاف نشان می‌دهد که زمخشری هرگاه میان معطوف و معطوفٌ‌علیه رابطه‌ای مبتنی بر ارتقای معنایی و تکامل رتبی مشاهده کند و حمل ثُمّ بر تراخی زمانی را با سیاق آیه ناسازگار بداند، آن را بر تراخی در حال حمل می‌کند.

از جملهٔ این موارد، آیهٔ نخست سورهٔ هود است: «الر كِتابٌ أُحْكِمَتْ آياتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ.» زمخشری (۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۷۷) دربارهٔ ثُمّ می‌نویسد: «ليس معناها التراخي في الوقت، ولكن في الحال.» یعنی تأخر موردنظر در این آیه زمانی نیست، بلکه ناظر به تفاوت مرتبه و حال است. بر این اساس، او «تفصیل آیات» را مرتبه‌ای متعالی و جلوه‌ای کامل‌تر از «اِحکام آیات» می‌داند؛ زیرا قرآن، افزون‌بر آنکه در نهایت استحکام و اتقان قرار دارد، در بالاترین درجهٔ تفصیل و تبیین نیز واقع شده است؛ بنابراین، معیار زمخشری در حمل ثُمّ بر تراخی در حال وجود نوعی برتری و تکامل معنایی میان دو وصف یا دو گزاره است؛ به‌گونه‌ای که جملهٔ دوم مرتبه‌ای فراتر از جملهٔ نخست را به تصویر می‌کشد.

آلوسی (۱۴۱۵ق، ج ۶، ص ۱۹۱) نیز معتقد است، اگر ثُمَّ را مربوط به نزول تدریجی قرآن بدانیم، این تراخی از نوع زمانی خواهد بود، چون آیات به مرور و در زمان‌های مختلف نازل شده‌اند؛ اما اگر گفته شود خود قرآن به‌گونه‌ای است که نزولش طبق حکمت الهی تدریجی بوده، در اینجا دیگر فاصلهٔ زمانی مدنظر نیست، بلکه نوعی ترتیب رتبی است؛ یعنی جایگاه حکیمانهٔ نزول قرآن چنین اقتضایی دارد. طباطبائی (۱۳۹۰ش، ج ۱۰، ص ۲۰۴) در تأیید این مطلب آورده است که وجود لفظ ثُمَّ در آیه فاصله به حسب ترتیب را می‌رساند، نه فاصلهٔ زمانی؛ چراکه تقدم و تأخر زمانی بین معانی مختلف به حسب اصلیت و فرعیت یا اجمال و تفصیل معنا ندارد و نمی‌توان گفت معانی قرآن اول اصلی یا اجمالی بوده و پس از مدتی فرعی یا تفصیلی شده است؛ بر این اساس، این واژه تنها در صدد بیان این نکته است که فروع و تفاصیل قرآن از اصولی و آن اصول از اصل واحدی منشأ گرفته است.

این در حالی است که برخی از مفسران این واژه را به معنای ترتیب در بیان خبر یا تفاوت در حکم دانسته‌اند (البيضاوي، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۱۲۷؛ الثعالبي، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۲۷۲). اما آلوسی (۱۴۱۵ق، ج ۶، ص ۱۹۱)، با ناصحیح دانستن دلالت ثمَّ بر تراخی زمانی در این آیه، بر این باور است که باید در اینجا مقصود از تراخی ترتیب مجازی باشد یا اینکه گفته شود تراخی موجود به اعتبار آغاز خبر نخست و پایان یافتن خبر دوم به آن است. ازاین‌رو، چنان‌که صاحب الکشاف اشاره داشته است، ثُمَّ در این آیه بر تراخی رتبی دو جمله دلالت دارد؛ به این معنا که قرآن نخست، از حیث معانی و نظام، در مرتبه‌ای محکم و استوار قرار دارد و سپس در مرتبه‌ای بالاتر، از حیث بیان و بسط معارف، مفصّل و تبیین یافته است. به بیان دیگر، دیدگاه زمخشری، آلوسی و طباطبائی، که بر تراخی رتبی تأکید دارند، با سیاق سورهٔ

هود، که با عظمت قرآن و حجیت آن در برابر مشرکان آغاز می شود، هماهنگی کامل دارد؛ زیرا قرآن نخست در مقام استحکامِ اصول و سپس در مقام تفصیل فروع معرفی می‌شود و این دو مرحله نه از نظر زمانی، بلکه از نظر رتبه و مرتبه با یکدیگر فاصله دارند.

۴-۲-۱-۲. بیان تفاوت

نویسندهٔ الکشاف در برخی آیات از کاربرد مجازی ثُمّ دلالت بر تفاوت و تمایز را استنباط کرده است. بررسی کاربردهای این حرف در تفسیر او نشان می‌دهد که او هرگاه میان معطوف و معطوفٌ‌علیه نوعی تقابل ارزشی، تفاوت در صحت و بطلان، یا برتری یکی بر دیگری مشاهده کند و حمل ثُمّ بر تراخی زمانی با سیاق آیه سازگار نباشد، آن را بر تفاوت و تمایز حمل می‌کند. ازاین‌رو، گاه مقصود صرف بیان تفاوت میان دو امر است و گاه این تفاوت با برتری یا پستی یکی از دو طرف همراه می‌شود.

از جملهٔ این موارد، آیات ۱۹۸ و ۱۹۹ سورهٔ بقره است: «... فَإِذا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرامِ ... * ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفاضَ النَّاسُ». زمخشری عبارت «ثُمَّ أَفِيضُوا» را ناظر به افاضه از عرفات دانسته و جایگاه ثُمّ را در این آیه همانند کاربرد آن در جملهٔ «أحسن إلى الناس ثم لا تحسن إلى غير كريم» می‌شمارد. به اعتقاد وی، همان‌گونه که در این مثال ثُمّ بر تفاوت میان دو نوع رفتار دلالت دارد، در آیه نیز بر تفاوت میان دو نوع افاضه اشاره می‌کند؛ یکی افاضهٔ صحیح و مشروع از عرفات و دیگری افاضهٔ نادرستی که اهل خُمس به آن پایبند بودند (الزمخشري، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۴۲). بر این اساس، معیار زمخشری در حمل ثُمّ بر معنای تفاوت وجود تمایز و تقابل میان دو امر معطوف است؛ تمایزی که در این آیه به‌صورت تقابل میان رفتار درست و نادرست جلوه یافته است.

این در حالی است که برخی مفسران ثُمّ را در این آیه به معنای عطف دانسته‌اند؛ برای نمونه، قرطبی معتقد است ثُمّ در اینجا به معنای ترتیب نیست، بلکه برای عطف جمله‌ای از کلام است که از آن جدا شده است (القرطبي،۱۳۶۴ش، ج ۲، ص ۴۲۷؛ الثعالبي، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۴۲۲). برخی نیز آن را به معنای «واو» (ترتیب) دانسته‌اند، به این معنا که منظور بازگشت از مزدلفه است که پس از بازگشت از عرفات انجام می شود و حمل آیه بر بازگشت از عرفات صحیح نیست؛ چون این بازگشت در آیهٔ قبل بیان شده است و تکرار آن وجهی ندارد (الكيا الهراسي، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۱۳۹). ابن کثیر (۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۴۱۴) نیز آن را برای عطف خبر بر خبر و بیان ترتیب دانسته است و ابن عاشور (۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۲۳۹) افاضه را به معنای خارج شدن از مزدلفه به‌سمت منا و حرف عطف ثُمّ را به معنای تراخی و ترتیب می‌داند. برخی مفسران، با اشکال بر کلام زمخشری و قیاس واهی دانستن سخن وی، آن را مردود دانسته‌اند (البلاغي، دت، ج ۱، ص۱۸۰) و در حقیقت ارجاع قرآن به کار اهل خُمس که باطل و نامشروع بود را روا نمی‌دانند، بلکه این احتمال معنایی

را برای آیه صحیح دانسته‌اند که به قریش و سایر متحمّسان گفته شود از جایی که تودهٔ مردم افاضه می‌کنند کوچ کنید (جوادی آملی،۱۳۹۶ش، ج ۱۰، ص ۱۵۱ و ۱۵۲). با تحلیل این آرا، به نظر می‌رسد دیدگاه زمخشری با سیاق آیات حج و نقد عملکرد اهل خُمس که خود را از وقوف در عرفات بی‌نیاز می‌دانستند هماهنگی بیشتری دارد؛ زیرا ثُمَّ در اینجا نه برای ترتیب زمانی، چراکه افاضه از مزدلفه پس از عرفات است و ترتیب زمانی طبیعی است، بلکه برای تأکید بر تفاوت ماهوی بین دو شیوهٔ افاضه (یکی شرعی و صحیح، دیگری عرفی و باطل) به کار رفته است. هرچند نقد مخالفان مبنی بر اجازه ندادن ارجاع قرآن به عمل باطل قابل تأمل است، اما زمخشری صرفاً به تفاوت و تمایز میان دو رفتار اشاره دارد نه تأیید عمل باطل.

۴-۲-۱-۳. تفاوت در پستی و شناعت

زمخشری در یک مورد برای ثُمّ دلالت بر تفاوتی قائل شده است که با پستی، شناعت و شدت کراهت همراه است. بررسی تفسیر او نشان می‌دهد که از نظر زمخشری هرگاه معطوف نسبت به معطوفٌ‌علیه در مرتبه‌ای شدیدتر و هولناک‌تر قرار گیرد، ثُمّ بر افادهٔ فاصلهٔ رتبی میان آن دو حمل می‌شود؛ فاصله‌ای که نه بر گذشت زمان، بلکه بر افزایش شدت و شناعت دلالت دارد.

وی در تفسیر آیات «فَإِنَّهُمْ لآكِلُونَ مِنْهَا فَمَالِؤُنَ مِنْهَا الْبُطُونَ * ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِنْ حَمِيمٍ» (صافات: ۶۶ــ۶۷) دو وجه ذکر می‌کند. بر اساس وجه نخست، ثُمّ بر معنای حقیقی خود حمل شده و بیانگر فاصلهٔ زمانی میان خوردن زقوم و نوشاندن آب سوزان است؛ فاصله‌ای که موجب تشدید عذاب دوزخیان می‌شود؛ زیرا آنان پس از تحمل عطشی طاقت‌فرسا به نوشیدنی‌ای داغ‌تر و دردناک‌تر گرفتار می‌شوند. اما در وجه دوم، زمخشری ثُمّ را بر تفاوت و تراخی در حال حمل می‌کند و معتقد است که خداوند ابتدا طعام دوزخیان را با اوصافی نفرت‌انگیز توصیف کرده و سپس نوشیدنی آنان را با وصفی کریه‌تر و هولناک‌تر بیان نموده است. ازاین‌رو، ثُمّ در این آیه بر تفاوت رتبی میان دو نوع عذاب دلالت دارد؛ به این معنا که شناعت و شدت عذاب ناشی از نوشیدنی جهنمیان از طعام آنان فراتر است و همین برتری در کراهت و عذاب منشأ کاربرد ثُمّ شده است (الزمخشري، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۳۸). بر این اساس، معیار زمخشری در این کاربرد انتقال از امری ناخوشایند به مرتبه‌ای شدیدتر و نفرت‌انگیزتر است؛ امری که ثُمّ از طریق آن فاصلهٔ معنوی و رتبی میان دو مرحلهٔ عذاب را برجسته می‌سازد.

این تبیین از سوی فخر رازی (۱۴۲۰ق، ج ۲۶، ص ۳۳۸) و ابن عاشور (۱۴۲۰ق، ج ۲۳، ص ۴۲) نیز بیان شده است؛ از کلام زمخشری برداشت می شود که وی، در وجهٔ اول، ثُمّ را در معنای فاصلهٔ زمانی دانسته است؛ به این معنا که عذاب دوزخیان، مرحله به مرحله، در زمان واقع می‌شود، که این برداشت با نظام جزا در قیامت هماهنگ است. اما در

وجه دوم، ثُمّ در معنای فا صلهٔ رتبی قرار دارد، که معنای عمیق‌تری از آیات را به د ست می‌دهد؛ با این بیان که قرآن با آرایش بلاغی خود و کاربرد دو حرف تأکید «إنَّ» و «لَ» در « لَشَـوْباً»، نشـان می‌دهد که جمله در مقام تصـعید کلام است و خواننده را از منظره‌ای زشت به منظره‌ای زشت‌تر می‌برد تا انزجار و وحشت را در جانش بنشاند و این کاربرد در سـبک آیات عذاب رایج اسـت. درنتیجه، چنان‌که زمخشـری برداشـت کرده اسـت، این آیات صـرفاً به توالی زمانی نمی‌پردازد، بلکه بدتر بودن شراب جهنم از طعام آن را برجسته می‌کند.

۴-۲-۱-۴. تفاوت در تفاضل و برتری

زمخشـری در یک مورد نیز ثُمّ را حاکی از تفاوتی می‌داند که بر برتری و تفاضـل اسـتوار اسـت. در حقیقت، هرگاه میان معطوف و معطوفٌ‌علیه رابطه‌ای مبتنی بر شـرافت، عظمت یا برتری وجود داشـته باشـد و حمل ثُمّ بر تراخی زمانی با مبنای تفسیری آیه سازگار نباشد، این حرف بر تفاوت رتبی و برتری یکی نسبت به دیگری دلالت دارد.

از جملهٔ این موارد، آیهٔ ۲۹ سـورهٔ بقره اسـت: «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ ما فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً ثُمَّ اسْـتَوَى إِلَى السَّـمَاءِ فَسَـوَّاهُنَّ سَـبْعَ سَـمَاوَاتٍ.» زمخشـری، با اشـاره به یکی از وجوه تفسـیری «اسـتوی إلی السـماء» که بر تقدم آفرینش آسمان‌ها دلالت دارد، در پا سخ به این ا شکال که حرف عطف ثُمّ ظاهراً بر تأخر زمانی خلقت آسمان‌ها دلالت می‌کند، معتقد است که ثُمّ در این آیه برای بیان تراخی زمانی به کار نرفته است، بلکه بر تفاوت و تفا ضل میان آفرینش زمین و آسـمان‌ها دلالت دارد. به اعتقاد او، آسـمان‌ها از حیث عظمت و شـرافت آفرینش مرتبه‌ای برتر از زمین دارند و ثُمّ این برتری رتبی را نمایان می‌سـازد. او همچنین، برای رفع تعارض این برداشـت با آیهٔ «وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا» (نازعات: ۳۰)، میان اصل خلقت زمین و گسترش آن تفکیک کرده و بر این باور است که جرم زمین پیش از آسمان آفریده شده، اما دحو و گسـترش آن پس از آفرینش آسـمان‌ها صـورت گرفته اسـت (الزمخشري، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۲۳-۱۲۴). بر این اساس، معیار زمخشری در حمل ثُمّ بر تفاوت همراه با تفاضل، وجود برتری و شرافت یکی از دو طرف بر دیگری است؛ به‌گونه‌ای که ثُمّ، به‌جای بیان فاصلهٔ زمانی، فاصلهٔ رتبی و منزلتی میان آن دو را نشان می‌دهد.

برخی نیز در تأیید این برداشـت یادآور شـده‌اند که چون در آن هنگام زمان معنا ندارد، عطف به ثُمّ نمی‌تواند مقتضای تراخی زمانی باشد؛ بر این اساس، عطف به ثُمّ ناظر به تفاوت منزلت آسمان و زمین است (ابو حیّان، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۲۱۶؛ سـمین، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۱۷۱). ابن عاشـور (۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۳۷۷) در تأیید این سـخن می‌نویسـد: ثُمّ در عطف مفرد، بر ترتیب و تأخیر زمانی و در عطف جمله بر جمله، بر تأخیر رتبه دلالت دارد و اصلِ این تأخیر ذهنی است، در حقیقت، در عطف جمله به جمله تنها تراخی رتبی معتبر ا ست، خواه ترتیب وجودی برقرار با شد یا معطوف متقدم در وجود باشد.

این در حالی اســت که برخی ظاهر این آیه را، به‌علت وجود ثُمّ که بر تعقیب دلالت دارد، به معنای خلقت زمین پیش از آسمان می‌دانند (الطوسي، د ت، ج ۱، ص ۱۲۶). از نظر برخی نیز ثُمّ در این آیه بر ترتیب اخبار دلالت دارد نه ترتیب خلقت آســمان و زمین (القرطبي، ۱۳۶۴ش، ج ۱، ص ۲۵۴؛ الثعالبي، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۲۰۳). فخررازی (۱۴۲۰ق) با پذیرش تراخی و تعقیب در تعبیرِ «ثُمَّ اسْتَوی»، می‌نویسد: «اگر مراد از "استواء" بلندی مکان باشد باید در ابتدا رخ داده باشد، پس چرا متأخر از خلقتِ "ما فِي الْأَرْضِ" بیان شــده اســت؟» او در ادامه، با ضــرورتِ لحاظ معنای تراخی در «ثُمّ»، بر معنای تأویلی «استوا» یعنی بلند شدن تأکید نموده است؛ همان‌طور که «استوی العود» زمانی گفته می شود که عود بلند می‌شود. درنتیجه، از نظر او «ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ» به معنای آن است که آسمان را بلافاصله پس از زمین خلق کرد، بدون آنکه قصد خلقت چیز دیگری را داشته باشد (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۳۸۰).

با توجه به اینکه در آیات خلقت مشکل اساسی زمان‌مند کردن پدیده‌ای است که خود بستر زمان و مکان را پدید آورده است، کلام زمخشری و مفسرانی که قائل به تراخی رتبی در این آیه هستند از حیث بلاغی و فلسفی بیشتر قابل دفاع است؛ چراکه آفرینش ابتدایی زمان‌مند، به معنای ماورایی آن، نمی‌تواند در قالب قبل و بعد مادی فهمیده شود.

۴-۲-۱-۵. تباعد

زمخشری، در سه مورد، کارکرد بلاغی ثُمّ را افادهٔ تباعد دانسته است. بررسی این موارد نشان می‌دهد که او هرگاه بخواهد استقلال دو فعل یا فاصلهٔ رتبی میان دو حکم را نشان دهد و میان آن‌ها رابطهٔ مستقیم و سببی برقرار نباشد، ثُمّ را بر تباعد حمل می‌کند. ازاین‌رو، تباعد در نگاه او به معنای دوری زمانی نیست، بلکه بیانگر فاصلهٔ معنوی، رتبی یا حکمی میان دو امر است.

از جملهٔ این موارد، آیهٔ «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انْظُرُوا كَيْفَ كانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ» (انعام: ۱۱) است که زمخشری آن را با آیهٔ «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ» (نمل: ۶۹) مقایسه می‌کند. او معتقد است که فاء بر سببیّت و اتصال دلالت دارد؛ ازاین‌رو، در آیهٔ دوم، نگاه و عبرت‌گیری غایت و نتیجهٔ مستقیم سیر در زمین است و سیر برای تحقق همین مقصود انجام می‌شود. اما در آیهٔ نخست، کاربرد ثُمّ بر تباعد دلالت دارد؛ به این معنا که سیر در زمین می‌تواند برای اغراض مختلفی مانند تجارت یا سفر صورت گیرد، ولی تأمل در سرگذشت مکذبان و عبرت‌گیری از سرنوشت آنان تکلیفی مستقل و دارای جایگاهی جداگانه است. ازاین‌رو، ثُمّ فاصلهٔ میان دو حکم را آشکار می‌سازد و نشان می‌دهد که نظر و عبرت‌گیری صرفاً نتیجهٔ طبیعی سیر نیست، بلکه امری مستقل و مهم‌تر از آن است (الزمخشري، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۸). بر این اساس، معیار زمخشری در حمل ثُمّ بر تباعد وجود فاصلهٔ رتبی یا حکمی میان دو امر معطوف است؛ به‌گونه‌ای که معطوف، در عین ارتباط با معطوفٌ‌علیه، از استقلال معنایی برخوردار است و در

مرتبه‌ای متفاوت از آن قرار می‌گیرد.

ابو حیّان (۱۴۲۰ق، ج ۴، ص ۴۴۶) با انکار این برداشت معتقد است زمخشری «نظر» را مسبب از «سیر» قرار داده و «سیر» را سببی برای «نظر» می‌داند؛ اما در حقیقت او «سیر» را معلول «نظر» قرار داده و «نظر» را علت و سببِ «سیر»، و این تناقض بین این دو امر است. ابن عرفه (۲۰۰۸م، ج ۲، ص ۱۴۴)، در راستای حل این تناقض، مفهوم سبب را برای فاء به دو اعتبار دانسته است؛ زیرا گاه «نظر»، به این اعتبار که علت غائب و سبب ذهنی است، سبب «سیر» فرض می‌شود و درعین‌حال «سیر» سبب وجودی است که به «نظر» منجر می‌شود.او در حقیقت کوشیده با تمایز میان سبب ذهنی و سبب وجودی تناقض موجود را رفع کند؛ درحالی‌که ابوحیان معتقد است دلیلی بر ادعای سببیه بودن فاء وجود ندارد و این حرف عطف تنها معنای تعقیب را می‌رساند و با اغماض در دلالت آن بر معنای «سبب»، این پرسش مطرح است که چرا سیر در این مورد مباح و در غیر آن واجب باشد. ادعای چنین تفاوتی نیازمند قرینه و توجیهی است که این مورد را از موارد دیگر تفکیک نماید (أبو حیّان، ۱۴۲۰ق، ج ۴، ص ۴۴۶). با تأمل در دیدگاه‌های یاد شده، می‌توان استدلال ابو حیّان در تبیین آیه را محکم‌تر دانست؛ زیرا صرف تفاوت معنایی دو حرف فاء و ثُمّ دلیل کافی برای تفاوت وجوب و اباحه نیست و تعیین حکم نیازمند قرینهٔ مستقل است؛ درنتیجه، برداشت زمخشری از معنای ثُمّ در آیه قابل اعتنا نیست.

۴-۲-۱-۶. کاربرد «ثُمّ» در مفهوم بُعد/ شدت تأثیر

زمخشری، در چهار موضع از تفسیر خود، کارکرد بلاغی ثُمّ را با عنوان «بُعد» تبیین کرده است. بررسی این موارد نشان می‌دهد که مقصود او از بُعد صرف فاصلهٔ زمانی نیست، بلکه نوعی فاصلهٔ معنوی و رتبی است که در آن امر دوم، از حیث شدت، تأثیر، عظمت، شگفتی یا قبح، مرتبه‌ای فراتر از امر نخست دارد. ازاین‌رو، هرگاه میان دو رخداد یا دو وصف تفاوتی چشمگیر از جهت شدت یا اهمیت وجود داشته باشد، زمخشری ثُمّ را بر بُعد و تراخی معنوی حمل می‌کند.

از جملهٔ این موارد، آیهٔ «وَقَالُوا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ وَلَوْ أَنْزَلْنَا مَلَكًا لَقُضِيَ الْأَمْرُ ثُمَّ لَا يُنْظَرُونَ» (انعام:۸) است. زمخشری معتقد است، در این آیه، ناگهانی بودن عذاب و محرومیت از هرگونه مهلت هولناک‌تر از اصل نزول عذاب است؛ ازاین‌رو ثُمّ بر بُعد میان «قضاء امر» و «عدم انظار» دلالت دارد و شدت مرحلهٔ دوم را برجسته می‌سازد. او دراین‌باره می‌نویسد: «و معنى ثم بُعد ما بين الأمرين: قضاء الأمر و عدم الإنظار» (الزمخشري، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۷). همچنین، در تفسیر آیهٔ «انْظُرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الآيَاتِ ثُمَّ انْظُرْ أَنَّى يُؤْفَكُونَ» (مائده:۷۵)، ثُمّ را حاکی از شگفت‌انگیزتر بودن اعراض اهل کتاب پس از روشن شدن نشانه‌های الهی می‌داند؛ به این معنا که مرحلهٔ دوم، از حیث غرابت و

شـگفتی، فراتر از مرحلهٔ نخسـت اسـت (الزمخشـري، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۶۶۵). او همین معنا را در تفسـیر آیهٔ «ثُمَّ نَظَرَ» (مدثر: ۲۱) نیز مطرح کرده و معتقد اسـت که «نظر»، پس از «فَكَّرَ وَقَدَّرَ» (مدثر: ۱۸)، بر تأملی عمیق‌تر و شـدیدتر دلالت دارد که بیانگر اصرار بر باطل و شدت عناد است (الزمخشري، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۶۴۹). بر این اساس، معیار زمخشری در حمل ثُمّ بر معنای بُعد، وجود فاصـله‌ای معنوی میان دو امر اسـت که در آن، معطوف از حیث شـدت اثر، شـگفتی، عظمت یا قبح مرتبه‌ای فراتر از معطوفٌ‌علیه را نشان می‌دهد. در چنین مواردی، ثُمّ نه برای بیان تأخر زمانی بلکه برای برجسته ساختن تشدید معنایی و تفاوت رتبی میان دو مرحله به کار می‌رود.

تحلیل این موارد نشـان می‌دهد که زمخشـری در معنای «بُعد» به جنبه‌ای بلاغی و معناشـناختی فراتر از ترتیب ساده توجه دارد؛ او می‌کوشد نشان دهد که ثُمَّ در این کاربردها شنونده را متوجه فاصله‌ای کیفی و گاه هولناک میان دو پدیده می‌کند؛ فاصـله‌ای که از مرز زمان گذشـته و به قلمرو شـدت، تعجب، یا تناقض‌گویی و عناد می‌رسـد. این رویکرد با روش کلی زمخشری در توجه به سیاق و بلاغت حروف عطف هماهنگ است و نشان می‌دهد که او ثُمَّ را نه یک ابزار صرفاً نحوی، بلکه عنصری معناآفرین در بافت آیات می‌داند.

۴-۲-۱-۷. استبعاد توبیخی

«استبعاد توبیخی» یکی دیگر از دلالت‌های بلاغی ثُمّ در تفسیر زمخشری است. مقصود از این کاربرد آن است که امری پس از تحقق مقدماتی رخ دهد که انتظار می‌رفت نتیجه‌ای کاملاً متفاوت در پی داشته باشند؛ ازاین‌رو، وقوع آن امر بعید و شـگفت‌آور و درخور سـرزنش جلوه می‌کند. بررسـی کاربردهای این معنا در الکشـاف نشـان می‌دهد که زمخشری هرگاه میان مقدمات موجود و نتیجهٔ به‌دست‌آمده نوعی ناسازگاری مشاهده کند، ثُمّ را برای افادهٔ استبعاد همراه با توبیخ می‌داند.

از جملهٔ این موارد، آیهٔ «ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً» (بقره: ۷۴) است. زمخشری، با توجه به معجزات و نشانه‌های الهی یادشده در آیات پیشین، که طبعاً باید موجب نرمش و تأثر دل‌ها می‌شد، معتقد است که قساوت قلب بنی‌اسرائیل پس از مشاهدهٔ آن‌همه آیات امری بعید و شگفت‌انگیز است. ازاین‌رو، ثُمّ در این آیه صـرفاً بر تأخر زمانی دلالت ندارد، بلکه دوری و نامنتظر بودن قسـاوت دل‌ها را پس از آن مقدمات آشـکار می‌سـازد و درعین‌حال متضمن نکوهش و سرزنش آنان است (الزمخشري، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۵۵). برداشتی که مفسران دیگری نیز به آن اشاره داشته‌اند (الطبرسي،۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۵۵؛ نظام الاعرج، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۳۱۳؛ أبو السعود، ۱۹۸۳م، ج ۱، ص ۱۱۵؛ الآلوسي، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۹۴)؛ اما ابوحیّان، با انتقاد از دیدگاه زمخشری که مقتضای استبعاد را عطف به ثُمّ می‌داند، معتقد است که استبعاد محصول قرینهٔ مقامی (سیاق) است نه عطف به ثُمّ؛ زیرا قرار گرفتن این جمله پس از بیان

امور خارق‌العاده‌ای همچون زنده شدن مقتول و نشانه‌های دیگر توسط حضرت موسی مفید است؛ چراکه آنچه موجب رقت و نرمی دل‌ها می‌شود را به تکذیب آنان افزود (أبو حيّان، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص ۴۲۲). بررسی این تفاسیر نشان می‌دهد که دیدگاه زمخشری تفاوت زادی با دیدگاه ابوحیّان ندارد؛ زیرا هر دو بر این نکته اتفاق دارند که آیه در مقام اظهار شگفتی و توبیخ است، اما اختلاف در این است که آیا این معنا از خود ثُمَّ فهمیده می‌شود یا از سیاق. با توجه به کاربردهای متعدد ثُمَّ در قرآن، که صرفاً برای تراخی زمانی یا رتبی به کار می‌رود، برداشت ابوحیّان پذیرفتنی‌تر است؛ یعنی استبعاد و توبیخ حاصلِ جمع شدن مقدمات رقت‌انگیز و سپس قساوت است، نه صرف وجود حرف ثُمَّ. بااین‌حال، زمخشری با اصرار بر این معنا توانسته ایکی از لطایف بلاغی آیات را برجسته کند که در تفاسیر دیگر نیز بازتاب یافته است. بر این اساس، معیار زمخشری در حمل ثُمّ بر استبعاد توبیخی تحقق نتیجه‌ای خلاف انتظار پس از فراهم بودن اسباب و مقدمات مخالف آن است؛ به‌گونه‌ای که ثُمّ، علاوه‌بر بیان بُعد و شگفتی آن رخداد، بار توبیخی و نکوهشی نیز پیدا می‌کند.

۴-۲-۱-۸. استبعاد تکذیبی

«استبعاد تکذیبی» از دیگر دلالت‌های بلاغی ثُمّ در تفسیر زمخشری است. در این کاربرد، ثُمّ بر امری دلالت می‌کند که تحقق آن با مفاد جملهٔ پیشین ناسازگار است و در واقع امری منتفی و ناممکن تلقی می شود. ازاین‌رو، تفاوت آن با استبعاد توبیخی در این است که در استبعاد توبیخی، امر دوم با وجود ناسازگاری با مقدمات پیشین همچنان ممکن‌الوقوع است و تنها موجب شگفتی و سرزنش می‌شود؛ اما در استبعاد تکذیبی، معطوف با معطوفٌ‌علیه در تعارض کامل قرار دارد و ذکر آن برای نفی امکان وقوع و ابطال پندار مخاطب است.

زمخشری این معنا را در سه موضع از الکشاف مطرح کرده است، ازجمله در تفسیر آیات «يُبَصَّرُونَهُمْ... وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ يُنْجِيهِ» (معارج: ۱۱-۱۴). او معتقد است مجرم در روز قیامت آرزو می‌کند، با فدا کردن فرزندان و خویشاوندان و حتی همهٔ اهل زمین، خود را از عذاب الهی برهاند؛ اما ثُمّ در این آیه بر استبعاد نجات دلالت دارد، زیرا این رهایی اساساً دست‌یافتنی نیست و هیچ فدیه‌ای توان دفع عذاب الهی را ندارد (الزمخشري، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۶۱۰). بر این اساس، معیار زمخشری در حمل ثُمّ بر استبعاد تکذیبی وجود تعارض میان آرزو یا پندار مخاطب با واقعیت قطعی و تغییرناپذیر است؛ فاصله‌ای عظیم و تضادی شدید بین «آرزوی فدیه دادن برای نجات» و «تحقق واقعی نجات» و ثُمّ، با برجسته ساختن این فاصله، امکان تحقق امر مورد تصور را نفی می‌کند. زمخشری با این برداشت نشان می‌دهد که ثُمّ در قرآن، گاه فراتر از نحو، به ابزاری بلاغی برای نفی امکان تبدیل می‌شود.

۴-۲-۱-۹. تعظیم و بزرگداشت

«تعظیم و بزرگداشت» از دیگر دلالت‌های بلاغی ثُمّ در تفسیر زمخشری است که تنها در یک مورد به آن تصریح کرده است. در این کاربرد، ثُمّ برای بیان فاصلهٔ زمانی میان دو رخداد به کار نرفته است، بلکه غرض از آن برجسته ساختن عظمت و شرافت و منزلت امری است که پس از آن ذکر می‌شود. بررسی دیدگاه زمخشری نشان می‌دهد که او هرگاه معطوف را متضمن فضیلتی برتر و نعمتی والاتر از امور پیشین بداند، ثُمّ را بر تعظیم و بزرگداشت حمل می‌کند.

نمونهٔ این کاربرد در آیهٔ «وَآتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَإِنَّهُ فِي الآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ * ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ» (نحل: ۱۲۲ـــ۱۲۳) دیده می‌شود. زمخشری معتقد است ثُمّ در این آیه برای بزرگداشت مقام پیامبر اسلام (ص) و نیز تکریم جایگاه حضرت ابراهیم (ع) به کار رفته است؛ زیرا برترین کرامت و بزرگ‌ترین فضیلتی که به ابراهیم عطا شد آن بود که خاتم پیامبران مأمور به پیروی از آیین او گردید. ازاین‌رو، ثُمّ بر فاصله‌ای تعظیمی دلالت می‌کند که عظمت این موهبت را نسبت به نعمت‌های پیشین آشکار می‌سازد (الزمخشري،۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۶۴۳؛ البيضاوي، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۲۴۴،حقی البرسوي، د ت، ج ۵، ص ۹۴؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۱۳، ص ۲۵۶؛ الطبرسي، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۳۱۳). بر این اساس، معیار زمخشری در حمل ثُمّ بر معنای تعظیم، وجود فضیلتی ممتاز و شرافتی برتر در معطوف است؛ به‌گونه‌ای که ثُمّ، با ایجاد فاصله‌ای رتبی، بزرگی و اهمیت آن را در ذهن مخاطب برجسته می‌کند.

از منظر بلاغی، ثُمَّ در این آیه ابزاری برای اوج‌بخشی به معنا است؛ به این بیان که نه‌تنها ابراهیم (ع) از نعمت‌های دنیا و آخرت برخوردار است، بلکه فراتر از آن خاتم پیامبران مأمور می‌شود از آیین او پیروی کند و این خود بزرگ‌ترین تعظیم در برابر مقام ابراهیم و نیز نشان‌دهندهٔ عظمت شریعت اسلام است. برخلاف موارد پیشین که ثُمَّ بر تراخی زمانی، رتبی، تفاوت، دفع توهم، بُعد یا استبعاد دلالت داشت، در اینجا زمخشری، با ذکر معنای تعظیم، لطیف‌ترین وجه بلاغی حرف عطف را در بافت آیه نشان می‌دهد؛ وجهی که فاصلهٔ میان دو مطلب را نه از جنس زمان یا رتبه، بلکه از جنس ارزش و منزلت معرفی می‌کند.

۴-۲-۲. دلالت‌های مبتنی بر کارکردهای سیاقی و استدلالی

۴-۲-۲-۱. دفع توهم

«دفع توهم» یکی دیگر از کارکردهای بلاغی ثُمّ در تفسیر زمخشری است. بررسی این مورد نشان می‌دهد که او هرگاه احتمال دهد مخاطب از ظاهر کلام حکمی اختصاصی یا مقید به وضعیتی خاص برداشت کند، ثُمّ را ابزاری برای رفع این پندار و تبیین مقصود واقعی آیه می‌داند. ازاین‌رو، دلالت این حرف در چنین مواردی ناظر به دفع توهمی ذهنی

اســت، نه بیان ترتیب و تراخی زمانی. او این معنا را تنها در تفســیر آیهٔ ۴۹ احزاب، «یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا نَکَحْتُمُ الْمُؤْمِناتِ ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ فَما لَکُمْ عَلَیْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَها فَمَتِّعُوهُنَّ وَسَرِّحُوهُنَّ سَراحاً جَمِیلاً»، بیان داشته و بر این باور است که ثُمّ در این آیه موجب دفع توهم است؛ زیرا ممکن است تصور شود «حکم وقوع طلاق بلافاصــله پس از عقد نکاح» با «حکم وقوع طلاق مدتی پس از تحقق پیوند زناشــویی» متفاوت اســت؛ ولی، با وجود حرف عطف ثُمّ، این توهم دفع می شود (الزمخشري، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۵۴۸). ا ستدلال زمخ شری آن ا ست که وقتی در فرض وجود فاصلهٔ میان نکاح و طلاق عدّه‌ای بر زن واجب نیسـت، به طریق اولی، در فرض طلاق بلافاصـله پس از ازدواج (که فاصله‌ای در کار نیست) نیز عدّه واجب نخواهد بود (نظام الاعرج، ۱۴۱۶ق، ج ۵، ص ۴۷۰). به عبارت دیگر، ثُمَّ در این آیه نقش تثبیت عمومیت حکم را ایفا می‌کند؛ با ذکر حالت همراه با تأخیر (که احتمال وجوب عده در آن بیشـتر است) و نفی عده از آن، حالت بدون تأخیر را به طریق اولی شامل می‌شود. بر این اساس، معیار زمخشری در حمل ثُمّ بر معنای دفع توهم وجود احتمال برداشـت نادرسـت از محدوده یا شـرایط حکم اسـت؛ به‌گونه‌ای که ثُمّ، با زدودن این پندار، مقصود واقعی آیه و شمول حکم را برای مخاطب روشن می‌سازد. این کاربردِ لطیف نشان می‌دهد که زمخشری ثُمَّ را نه‌تنها برای بیان فاصــلهٔ زمانی یا رتبی، بلکه به‌عنوان ابزاری بلاغی برای دفع توهم و تقویت اســتدلال به کار می‌برد؛ رویکردی که از حساسیت او به لایه‌های معنایی حروف عطف در سیاق‌های مختلف حکایت دارد.

۴-۲-۲-۲. بیان نتیجه

زمخشــری، در برخی موارد، ثُمّ را نه برای بیان تراخی زمانی یا رتبی، بلکه برای انتقال ذهن مخاطب از یک گزاره به نتیجه و لازمهٔ آن می‌داند. در این کاربرد، میان معطوف و معطوفٌ‌علیه رابطه‌ای لزومی برقرار اســت؛ به‌گونه‌ای که جملهٔ دوم پیامد، مقتضا یا نتیجهٔ طبیعی مفاد جملهٔ نخست را بیان می‌کند.

از جملهٔ این موارد، آیهٔ «وَإِمَّا نُرِیَنَّکَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّیَنَّکَ فَإِلَیْنَا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ اللَّهُ شَــهِیدٌ عَلَى مَا یَفْعَلُونَ» (یونس: ۴۶) اسـت. برخی مفسـران ثُمّ را در این آیه بر ترتب اخباری حمل کرده‌اند و آن را صـرفاً وسـیله‌ای برای پیوند و تأکید دو خبر دانســته‌اند (أبو حیّان، ۱۴۲۰ق، ج ۶، ص ۶۶؛ الآلوسـي، ۱۴۱۵ق، ج ۶، ص ۱۲۲). اما زمخشــری، با نگاهی بلاغی‌تر، معتقد ا ست چون خداوند در دنیا و آخرت بر اعمال بندگان آگاه و شاهد ا ست، مراد از « شهادت» در این آیه تنها ا صل گواهی نی ست، بلکه لازمهٔ آن، یعنی مؤاخذه، عذاب و سخط الهی ا ست؛ گویی گفته شده ا ست: «ثُمَّ اللَّهُ مُعَاقِبٌ عَلَى مَا یَفْعَلُونَ.» او همچنین احتمال می‌دهد که مراد ادای شهادت الهی در قیامت با شد (الزمخشري، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۵۰). بر این اساس، جملهٔ «ثُمَّ اللَّهُ شَهِیدٌ عَلَى مَا یَفْعَلُونَ» صرفاً خبری مستقل نیست، بلکه نتیجه و مقتضای بازگشت بندگان به‌سوی خداوند را بیان می‌کند؛ زیرا بازگشت به‌سوی خدا به‌طور طبیعی حسابرسی و کیفر بر پایهٔ علم و

شـهادت حق را در پی دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۶ش، ج ۲۷، ص ۵۸۱). بر این اسـاس، معیار زمخشـری در این کاربرد وجود رابطهٔ نتیجه و لازمهٔ میان دو جمله اسـت؛ به‌گونه‌ای که ثُمّ مخاطب را از اصـل خبر به پیامد قطعی و ناگزیر آن منتقل می‌کند و به این وسـیله، بار تهدید و هشـدار آیه را تقویت می‌سـازد. با این بیان که این جمله تأکیدی بر تهدید صـدر آیه اسـت و بر این نکته دلالت دارد که مجازات الهی بر گمان، خیال یا شـهادت باطل و تردیدآمیز اسـتوار نیسـت، بلکه بر علم و شهادت حق تکیه دارد و خداوند برابر علم خویش عمل می‌کند (جوادی آملی،۱۳۹۶ش، ج ۲۷، ص ۵۸۱). زمخشری با این برداشت نشان می‌دهد ثُمَّ در این آیه تنها نقش عطف و اتصال را ایفا نمی‌کند، بلکه انتقال ذهنی مخاطب از خبر بازگشـت به‌سـوی خداوند به نتیجهٔ ناگزیر این بازگشـت (یعنی عذاب و کیفر) را نیز بر عهده دارد. این رویکرد با روش بلاغی زمخشـری در توجه به معنای ضـمنی حروف عطف هماهنگ اسـت؛ او ثُمَّ را ابزاری برای جهش معنایی از یک گزاره به گزاره‌ای دیگر می‌داند که در سیاق تهدید کارایی چندانی دارد و شنونده را ناگهان در برابر واقعیت عذاب الهی قرار می‌دهد، بدون آنکه نیاز به فاصلهٔ زمانی یا رتبی باشد.

بررسی کاربردهای ثُمّ در الکشاف نشان می‌دهد که زمخشری در تمایز میان معنای حقیقی و مجازی این حرف، بیش از آنکه به تعریف‌های صـرفاً لغوی تکیه کند، به سـیاق آیات و امکان اراده تراخی زمانی توجه دارد. از نظر او، هرگاه میان معطوف و معطوفٌ‌علیه ترتیب و فاصلهٔ زمانی قابل تصور باشد، ثُمّ بر معنای اصلی خود، یعنی ترتیب همراه با تراخی زمانی، حمل می‌شـود؛ اما هرگاه قرائن سـیاقی یا ماهیت دو طرف عطف مانع از ارادهٔ تأخیر زمانی باشـد، این حرف از دلالت زمانی فراتر می‌رود و بر گونه‌ای از تراخی معنوی و رتبی دلالت می‌کند. ازاین‌رو، معیار بنیادین زمخشری در تشخیص حقیقت و مجاز امکان یا عدم امکان حمل ثُمّ بر تراخی زمانی در پرتو سیاق و مقتضای کلام است.

بر پایهٔ این معیار، زمخشری معانی مجازی ثُمّ را معانی مستقل و گسسته از معنای اصلی آن نمی‌داند، بلکه همهٔ آن‌ها را تحول‌ها و گسترش‌های معناییِ برخاسته از هستهٔ مرکزی تراخی تلقی می‌کند. به این ترتیب، عنصر فاصله که جوهر معنایی ثُمّ را تشکیل می‌دهد، در کاربرد حقیقی به‌صورت فاصلهٔ زمانی و در کاربردهای مجازی به‌صورت فاصلهٔ رتبی، ارزشـی، معنوی، ذهنی یا منطقی جلوه‌گر می‌شـود. بر همین اسـاس، معانی‌ای چون تراخی در حال، تفاوت، تفاضل، تعظیم، تباعد، استبعاد، دفع توهم و بیان نتیجه در حقیقت صورت‌های گوناگون انتقال مفهوم تراخی از حوزهٔ زمان به حوزهٔ معنا هسـتند. به بیان دیگر، از دیدگاه زمخشـری، مرز میان معنای حقیقی و مجازی در ثُمّ کنار گذاشـتن ا صل معنای تراخی تی ست، بلکه در تغییر متعلق آن نهفته ا ست؛ به‌گونه‌ای که تراخی زمانی در کاربردهای مجازی به تراخی رتبی، معنوی، بلاغی و سیاقی تبدیل می‌شود.

دستاوردها

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که زمخشری معنای حقیقی «ثُمّ» را همان ترتیب همراه با تراخی زمانی می‌داند و در مواردی که قرینه‌ای بر عدول از این معنا وجود نداشته باشد، آن را بر همین معنای اصلی حمل می‌کند. ازاین‌رو، سکوت ایشان در تفسیر برخی کاربردهای ثُمّ را نیز می‌توان نشانهٔ پذیرش معنای متعارف و حقیقی آن دانست. بااین‌حال، بررسی کاربردهای این حرف در الکشاف آشکار ساخت که زمخشری، در تشخیص حقیقت و مجاز، بیش از هر چیز به سیاق آیات و امکان ارادهٔ تراخی زمانی توجه دارد؛ به این معنا که هرگاه تأخیر زمانی میان معطوف و معطوفٌ‌علیه با ظاهر آیه، مقتضای عقل یا قرائن سیاقی سازگار نباشد، ثُمّ را بر دلالت‌های مجازی و بلاغی حمل می‌کند.

تحلیل دیدگاه‌های زمخشری نشان می‌دهد که او معانی مجازی ثُمّ را معانی مستقل و منفک از معنای اصلی آن نمی‌داند، بلکه همهٔ آن‌ها را جلوه‌هایی از انتقال مفهوم تراخی از حوزهٔ زمان به حوزهٔ معنا و رتبه تلقی می‌کند. بر این اساس، معانی‌ای همچون تراخی در حال، تفاوت، تفاضل، تباعد، بُعد، استبعاد توبیخی، استبعاد تکذیبی، تعظیم، دفع توهم و بیان نتیجه، همگی بر محور هستهٔ معنایی «فاصله» و «تأخر» شکل گرفته‌اند؛ با این تفاوت که این فاصله در برخی موارد رتبی و ارزشی، در برخی موارد ذهنی و بلاغی، و در مواردی دیگر منطقی و نتیجه‌ای است. از میان این دلالت‌ها، مفهوم «بُعد» جایگاهی محوری در تحلیل‌های زمخشری دارد؛ به‌گونه‌ای که بسیاری از معانی یادشده ازجمله تعظیم، استبعاد و برخی اقسام تفاوت را می‌توان صورت‌های گوناگون همین فاصلهٔ معنوی و رتبی دانست.

بر این پایه، دلالت‌های مجازی ثُمّ در الکشاف را می‌توان در دو محور کلان دسته‌بندی کرد: نخست، دلالت‌های مبتنی بر تراخی معنوی و رتبی که شامل تراخی در حال، تفاوت، تفاضل، تعظیم، تباعد، بُعد و اقسام استبعاد است؛ دوم، دلالت‌های مبتنی بر کارکردهای سیاقی و استدلالی، مانند دفع توهم و بیان نتیجه. به این ترتیب، نوآوری زمخشری در تفسیر ثُمّ آن است که این حرف را صرفاً ابزار عطف و ترتیب زمانی نمی‌داند، بلکه آن را عنصری بلاغی و معناآفرین تلقی می‌کند که از طریق آن می‌توان لایه‌های عمیق‌تر معنا، روابط رتبی و ارزشی، شدت و ضعف مفاهیم، و پیوندهای منطقی میان اجزای کلام را آشکار ساخت. ازاین‌رو، بررسی دلالت‌های ثُمّ در الکشاف نشان می‌دهد که زمخشری، با تکیه بر سیاق و مبانی بلاغی، نقش مهمی در گسترش فهم تفسیری و معناشناختی این حرف در قرآن کریم ایفا کرده است.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

ابن جني، ابوالفتوح (۲۰۱۰م). اللمع في العربيه. کویت: دارالکتب الثقایه.

ابن حاجب، عثمان بن عمر (۱۴۳۱ق). الکافیه في علم النحو. قاهره: مکتبه الآداب.

ابن عاشور، محمد بن طاهر (١٤٢٠ق)، التحریر و التنویر، بیروت: مؤسسة التاریخ العربي.

ابن مالک (بی‌تا). الالفیه. بیروت: المکتبه الشعبیه.

ابن هشام، عبدالله بن یوسف (۲۰۰۹م)، مغني اللبیب عن الکتب الاعاریب، بیروت: دار الفکر.

ابن عرفه، محمد بن محمد (۲۰۰۸م). تفسیر ابن عرفة. بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علي بیضون.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۹ق). تفسیر القرآن العظیم. بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علي بیضون.

أبو السعود، محمد بن محمد (۱۹۸۳م). ارشاد العقل السلیم الی مزایا القرآن الکریم. بیروت: دار إحیاء التراث العربي.

أبو حیّان، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ق). البحر المحیط في التفسیر. بیروت: دار الفکر.

الأسترآبادي، رضي الدین (۱۹۹۶م). شرح الرضي علی الکافیة. بنغازي: منشورات جامعة فارینوس.

الآلوسي، محمودبن عبدالله (۱۴۱۵ق). روح المعاني. محقق: علي عبدالباري عطیه، بیروت: دارالکتب العلمیه.

بابازاده، عسگر و تک‌تبار فیروزجائی، حسین (۱۳۹۵ش). دلالت‌های "ثُمّ" در قرآن کریم. حسنا، ۲۸، ۹۳-۱۰۶.

البیضاوي، عبدالله بن عمر (١٤١٨ق). أنوار التنزیل و اسرار التأویل. بیروت: دار إحیاء التراث العربي.

البلاغي، محمد جواد (د ت). آلاء الرحمن في تفسیر القرآن. تحقیق قسم الدراسات الاسلامیه، مؤسسة بعثة. قم: وجدانی.

الثعالبي، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۸ق). تفسیر الثعالبي المسمي بالجواهر الحسان في تفسیر القرآن. بیروت: دار إحیاء التراث العربي.

الجوهري الفارابي، ابو نصر اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق). الصحاح. الطبعة الرابعة، بیروت: دار العلم للملایین.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷ش)، تسنیم. قم: اسراء.

حقي البرسوي، اسماعیل بن مصطفی (د ت). روح البیان. بیروت: دارالفکر.

الحمیري، نشوان بن سعید (۱۴۲۰ق). شمس العلوم. محقق: حسین بن عبدالله العمري، دمشق: دارالفکر.

راغب اصفهاني، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دارالشامیه.

الزجّاج، ابراهیم بن السري (۱۹۸۸م). اعراب القرآن، بیروت: عالم الکتاب.

الزمخشري، محمودبن عمر (۱۹۹۳م). المفصل في الصنعه الاعراب. بیروت: مکتبة الهلال.

الزمخشري، محمودبن عمر (۱۴۰۷ق). الکشاف. الطبعة الثالثة، بیروت: دار الکتاب العربي.

سیبویه، ابوعمرو بن عثمان (۱۹۸۸م). الکتاب. تصحیح: عبدالسلام محمد هارون، قاهره: مکتبه الخانجي.

سمین، احمد بن یوسف (۱۴۱۴ق). الدرالمصون فی الکتاب المکنون، محقق: احمد محمد صیره، بیروت، دارالکتب العلمیه.

السکاکي، یوسف بن ابي بکر (۱۴۲۰ق). مفتاح العلوم. تحقیق: عبدالحمید هنداوي، بیروت: دارالکتب العلمیه.

الطّبرسي، فضل بن حسن (۱۴۱۲ق). تفسیر جوامع الجامع. تصحیح: ابوالقاسم گرجی، قم: حوزهٔ علمیه.

الطوسي، محمد بن حسن (د ت). التبيان في تفسير القرآن. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
الطباطبائي، محمدحسين (۱۳۹۰ق). الميزان في تفسير القرآن. چاپ دوم، بيروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
فخر رازی، محمدبن عمر (۱۴۲۰ق)، التفسير الكبير. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
فيروزآبادی، محمد بن يعقوب (۱۴۱۵ق). القاموس المحيط. بيروت: دار الكتب العلميه.
الفيومي، احمد بن محمد (۱۴۲۸ق). المصباح المنير. بيروت: المكتبة العصرية.
القرطبي، محمد بن احمد (۱۳۶۴ش). الجامع لأحكام القرآن. تهران: ناصر خسرو.
الكيا الهراسي، علی بن محمد (۱۴۲۲ق). احكام القرآن، بيروت: دار الكتب العلمية، منشورات محمد علي بيضون.
المبرّد، ابوالعباس (۱۹۹۴م). المقتضب. مصر: وزارة الاوقاف.
مشکین‌فام، بتول و دهقانی نیسیانی، اعظم (۱۳۹۷ش). بررسی شناختی شبکه معنایی حرف «ثُمّ» در قرآن کریم. پژوهش‌های زبانشناختی قرآن، ۷(۲)، ۱-۱۶. https://doi.org/10.22108/nrgs.2018.110494.1250
نظام الاعرج، حسـن بن محمد (۱۴۱۶ق). تفسـير غرائب القرآن و رغائب الفرقان. بيروت: دار الكتب العلمية، منشـورات محمد علي بيضون.

Abū Ḥayyān, Muḥammad ibn Yūsuf (1999). *Al-Baḥr al-Muḥīṭ fī al-Tafsīr*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
Abū al-Saʿūd, Muḥammad ibn Muḥammad (1983). *Irshād al-ʿAql al-Salīm ilā Mazāyā al-Qurʾān al-Karīm*. Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [In Arabic]
Ālūsī, Maḥmūd ibn ʿAbd Allāh (1994). *Rūḥ al-Maʿānī*. Researcher: ʿAlī ʿAbd al-Bārī ʿAṭiyyah. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah. [In Arabic]
Astarābādī, Raḍī al-Dīn (1996). *Sharḥ al-Raḍī ʿalā al-Kāfiyah*. Benghazi: Manshūrāt Jāmiʿat Qāryūnus. [In Arabic]
Al-Bayḍāwī, ʿAbd Allāh ibn ʿUmar (1997). *Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Taʾwīl*. Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [In Arabic]
Al-Balaghī, Muḥammad Jawād (n.d.). *Ālāʾ al-Raḥmān fī Tafsīr al-Qurʾān*. Edited by Bunyād-i Baʿthat, Unit of Islamic Research. Qom: Wijdānī. [In Arabic]
Babazadeh, A., & Tak-Tabar Firouzjaei, H. (2016). The Semantic Implications of Thumma in the Holy Qur'an." *Hasna*, *28*, 93–106.
Fakhral-Dīn al-Rāzī, Muḥammad ibn ʿUmar (1999). *Al-Tafsīr al-Kabīr*. Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [In Arabic]
Fayrūzābādī, Muḥammad ibn Yaʿqūb (1995). *Al-Qāmūs al-Muḥīṭ*. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah. [In Arabic]
Al-Fayyūmī, Aḥmad ibn Muḥammad (2007). *Al-Miṣbāḥ al-Munīr*. Beirut: al-Maktabah al-ʿAṣriyyah. [In Arabic]
Ḥaqqī al-Bursewī, Ismāʿīl ibn Muṣṭafā (n.d.). *Rūḥ al-Bayān*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
Al-Ḥimyarī, Nashwān ibn Saʿīd (1999). *Shams al-ʿUlūm*. Researcher: Ḥusayn ibn ʿAbd Allāh al-ʿUmarī. Damascus: Dār al-Fikr. [In Arabic]

Ibn ʿĀshūr, Muḥammad ibn Ṭāhir (1999). *Al-Taḥrīr wa al-Tanwīr*. Beirut: Muʾassasat al-Tārīkh al-ʿArabī. [In Arabic]

Ibn ʿArafah, Muḥammad ibn Muḥammad (2008). *Tafsīr Ibn ʿArafah*. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah, Manshūrāt Muḥammad ʿAlī Bayḍūn. [In Arabic]

Ibn al-Hājib, ʿUthmān ibn ʿUmar (2009). *Al-Kāfiyah fī ʿIlm al-Naḥw*. Cairo: Maktabat al-Ādāb. [In Arabic]

Ibn al-Jinnī, Abū al-Fatūḥ (2010). *Al-Lumaʿ fī al-ʿArabiyyah.* Kuwait: Dār al-Kutub al-Thaqāfiyyah. [In Arabic]

Ibn Hishām, ʿAbd Allāh ibn Yūsuf (2009). *Mughnī al-Labīb ʿan Kutub al-Aʿārīb*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]

Ibn Kathīr, Ismāʿīl ibn ʿUmar (1998). *Tafsīr al-Qurʾān al-ʿAẓīm*. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah, Manshūrāt Muḥammad ʿAlī Bayḍūn. [In Arabic]

Ibn Mālik (n.d.). *Al-Alfiyyah*. Beirut: al-Maktabah al-Shaʿbiyyah. [In Arabic]

Jawādī Āmulī, ʿAbd Allāh (2008). *Tasnīm*. Qom: Asrāʾ. [In Arabic]

Al-Jawharī al-Fārābī, Abū Naṣr Ismāʿīl ibn Ḥammād (1986). *Al-Ṣiḥāḥ*. 4th Edition. Beirut: Dār al-ʿIlm lil-Malāyīn. [In Arabic]

Al-Kyā al-Harāsī, ʿAlī ibn Muḥammad (1999). *Aḥkām al-Qurʾān*. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah, Manshūrāt Muḥammad ʿAlī Bayḍūn.

Meshkinfam, B., & Dehghani, A. (2019). Cognitive study of semantic network of the letter "Thumma" in the Holy Quran. *Linguistic Research in the Holy Quran*, *7*(2), 1-16. https://doi.org/10.22108/nrgs.2018.110494.1250 [In Persian]

Al-Mubarrad, Abū al-ʿAbbās (1994). *Al-Muqtaḍab*. Egypt: Wizārat al-Awqāf. [In Arabic]

Niẓām al-Aʿraj, al-Ḥasan ibn Muḥammad (1995). *Tafsīr Gharāʾib al-Qurʾān wa Raghāʾib al-Furqān*. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah, Manshūrāt Muḥammad ʿAlī Bayḍūn. [In Arabic]

Al-Qurṭubī, Muḥammad ibn Aḥmad (1985). *Al-Jāmiʿ li-Aḥkām al-Qurʾān*. Tehran: Nāṣir Khusrow. [In Arabic]

Al-Rāghib al-Iṣfahānī, al-Ḥusayn ibn Muḥammad (1991). *Mufradāt Alfāẓ al-Qurʾān*. Beirut: Dār al-Shāmiyyah. [In Arabic]

Al-Sakkākī, Yūsuf ibn Abī Bakr (1999). *Miftāḥ al-ʿUlūm. Researcher: ʿAbd al-Ḥamīd Hindāwī*. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah. [In Arabic]

Samīn, Aḥmad ibn Yūsuf (1993), *Al-Durr al-Maṣūn fī al-Kitāb al-Maknūn*, edited by Aḥmad Muḥammad Ṣīrah, Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah.

Sībawayh, Abū ʿAmr ibn ʿUthmān (1988). *Al-Kitāb*. Editor: ʿAbd al-Salām Muḥammad Hārūn. Cairo: Maktabat al-Khānjī. [In Arabic]

Al-Ṭabāṭabāʾī, Muḥammad Ḥusayn (1970). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qurʾān*. 2nd Edition. Beirut: al-Muʾassasah al-Aʿlamī lil-Maṭbūʿāt. [In Arabic]

Al-Ṭabrisī, al-Faḍl ibn al-Ḥasan (1991). *Tafsīr Jawāmiʿ al-Jāmiʿ*. Editor: Abū al-Qāsim Gurgī. Qom: Ḥawzah ʿIlmiyyah. [In Arabic]

Al-Thaʿālabī, ʿAbd al- Raḥmān ibn Muḥammad (1997). *Tafsīr al-Thaʿālabī al-Musammā bi al-Jawāhir al-Ḥisān fī Tafsīr al-Qurʾān*. Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [In Arabic]

Al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qurʾān*. Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī. [In Arabic]

Al-Zajjāj, Ibrāhīm ibn al-Sarī (1988). *Iʿrāb al-Qurʾān*. Beirut: ʿĀlam al-Kitāb. [In Arabic]

Al-Zamakhsharī, Maḥmūd ibn ʿUmar (1986). *Al-Kashshāf. 3rd Edition*. Beirut: Dār al-Kitāb al-ʿArabī. [In Arabic]

Al-Zamakhsharī, Maḥmūd ibn ʿUmar (1993). *Al-Mufaṣṣal fī Ṣināʿat al-Iʿrāb*. Beirut: Maktabat al-Hilāl. [In Arabic]